सोलापूर शहरातील बहुसांस्कृतिक राजकीय नेतृत्व परंपरा: एक अभ्यास

श्री. प्रशांत सोमनाथ प्रक्षाळे, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर
मो. ९०११५३७२९५ prashantprakshale10@gmail.com

सारांश:

सदर संशोधन लेखात सोलापूर शहराच्या राजकीय परंपरेविषयी चिंतन करण्यात आलेले आहे. सोलापूर महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात एक वैशिष्ट्येपूर्ण राजकीय संस्कृती निर्माण झालेली पाहायला मिळते. एका बाजूला स्वातंत्र्या नंतर जमातवाद ,जातीयवाद , प्रांतवाद आणि भाषावाद उग्र स्वरूप धारण करीत असताना सोलापूर शहरातील जनतेने नेहमी या जमातवादी,जातीयवादी, प्रांतवादी आणि भाषावादी राजकारणाला कधीही थारा न देता आपल्या शेजारी राज्यांमधून स्थलांतरित झालेल्या लोकांनाही कधीही मराठी भाषेच्या राजकरणात दुय्यम समजले नाही. किंबहुना धार्मिक आणि जातीय अल्पसंख्यांक लोकांनाही योग्य प्रतिनिधित्व देऊन त्यांचे राजकीय सामाजिकीकरण करण्यात महत्वाची भूमिका बजावून एक बहुसांस्कृतिक राजकीय नेतृत्वनिर्मितीला हातभार लावलेला दिसून येतो याचे कारण काँग्रेस पक्षाच्या सर्वसमावेशक पक्षीय धोरणाला याचे श्रेय द्यावे लागेल.

प्रस्तावना:

दक्षिण महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा जिल्हा म्हणून सोलापूर जिल्हा महाराष्ट्राच्या सामाजिक राजकीय,आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचे वेगळेपण दर्शविणारा जिल्हा म्हणून सर्वपरिचित असून महाराष्ट्रातील महत्वाच्या शहरांपैकी एक सोलापूर शहर महाराष्ट्रातील सातव्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे शहर आहे. या शहराला एक प्राचीन परंपरा आहे. अगदी या शहराच्या नावाच्या उत्पत्तीपासून या शहराला एक स्वतंत्र ओळख आहे. महाराष्ट्रातील एक महत्वाचे आणि बहुभाषिक शहर म्हणून सोलापूर शहराला ओळखले जाते. इथे मराठी बरोबर, कन्नड, तेलगू आणि मल्याळम भाषिक लोकांचे मिश्रण असलेले हे बहुसांस्कृतिक शहर हे सामाजिक सलोख्याचे एक प्रतीक म्हणूनही पाहिले जाते. मुंबई-मद्रास रेल्वे मार्गावरील एक महत्वाचे रेल्वेस्थानक असलेल्या सोलापूर शहराला दक्षिण भारताचे प्रवेशद्वार म्हणूनही ओळखले जाते. परंतु आधुनिक सोलापूर शहराचा राजकीय इतिहास हा खऱ्या अर्थाने १८८३ पासून सुरु होतो.कारण या शहरामध्ये १८८३ मध्ये ब्रिटिश कायद्याने आणि स्थानिक लोकांच्या मागणीवरून सोलापूर शहरासाठी नगरपालिका स्थापन करण्यात आली. तेव्हापासून ते आजपर्यंतचा सोलापूर शहराच्या राजकीय नेतृत्व निर्मितीमध्ये बहुसांस्कृतिक स्वरुपाची नेतृत्व निर्मितीची एक आदर्श परंपरा सोलापूर शहराच्या राजकीय इतिहासामध्ये दिसून येते. त्यामध्ये प्रामुख्याने सोलपुर शहरामध्ये कन्नड , मारवाडी, तेलगु मराठी , कन्नड भाषिक लोकांनी सोलापूर शहराचे महापौरपदी विराजमान झालेली आहेत. जातीच्या आधारावर जरी सोलापूर शहरातील वैविध्य पाहिले तर कोणत्याही एका जातीचे वर्चस्व सोलापूर शहराच्या नेतृत्व निर्मितीमध्ये दिसत नाही. त्यामुळे सोलापूर शहराचे राजकीय नेतृत्व ही जाती,भाषा, प्रांत यांच्या पलीकडे निर्माण झाले आहे. याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द:

नेतृत्वनिर्मिती, प्रभुत्वशाली जाती, भूमिपुत्र, सोलापूर शहर, बहुसांस्कृतिकता

संशोधनाची उद्धीष्ट्ये:

- सोलापूर शहराच्या राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास करणे
- सोलापूर शहराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे
- सोलापूर शहरातील बहुसांस्कृतिक सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे
- बहुभाषिक सोलापूर शहराचे नेतृत्व सुद्धा बहुभाषिक कसे आहे याचा अभ्यास करणे
- सोलापूर शहराच्या नेतृत्वनिर्मितीमध्ये भूमिपुत्र संकल्पनेच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे

- सोलापूर शहराच्या राजकारणात जातीय नतृत्वाचा अभ्यास करण

संशोधनाची गृहीतक:

- सोलापूर शहराला एक प्राचीन राजकीय परंपरा आहे
- सोलापूर शहरातील राजकारण हे बहुजातीय स्वरूपाचे आहे.
- सोलापूर शहराच्या राजकारणात भूमिपुत्र या संकल्पनेला फारसे राजकीय महत्व नाही.
- सोलापूर शहराच्या राजकारणात मराठी भाषा आणि मराठी माणूस हा मुद्दा प्रभावी ठरत नाही.
- सोलापूर शहरात अनुसूचित जातीचे नेतृत्व सर्वव्यापी झाले आहे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन लेख लेखनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक ,ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून सदर संशोधनाचे विश्लेषण केले आहे.

संशोधन साधने:

सदर संशोधना साठी प्राथमिक आणि द्वितीय संशोधन साधनांचा वापर करून संशोधन विषय विश्लेषण करण्यात आल आहत. त्यामध्य प्रामुख्यान विविध संदर्भ ग्रंथ,सोलापूर महानगरपालिका संकतस्थळ, विविध वर्तमानपत्र, महाराष्ट्र शासन,राजपत्र , महापौर मुलाखती ,विविध गौरवग्रंथ यांचा वापर करण्यात आला आह.

संशोधन विषय विश्लेषण:

इ.स.स.पूर्व २०० या वर्षापासून सोलापूरचा ऐतिहासिक वारसा सांगितला जातो. या शहरान आणि जिल्ह्यान अनक राजवटींचा अंमल अनुभवला आह. यामध्य प्रामुख्यान सातवहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव,बहमानी,अहमदनगरची निजामशाही, आदिलशाही, मराठशाही, पशवाई आणि ब्रिटिश राजवटींचा समावश होतो. या राजवटींच्या दरम्यान सोलापूर नावाचा इतिहास आणि त्यामधील मतप्रवाह ह वगवगळ आहत त्यामध्य पहिला मतप्रवाह म्हणज सोलापूर शहर ह सोळागावांनी मिळून तयार झाल आह आह त्यामध्य अहमदपूर, फतपूर, चपलदव, जामदारवाडी,काळजापूर, खादरपूर, खांडकरवाडी, महमदपूर, राणापूर, संदलपूर, शखपूर, सोलापूर, सोन्नलगी, सोनपूर व वैदकवाडी . दूसरा मतप्रवाह हा म्हणज श्री. शिवयोगी सिद्धश्वर लिखित शिलालखाचा सांगितला जातो त्यामध्य सोलापूरच तत्कालीन नाव ह सोन्नलग अस सांगितल जात ह नाव यादव काळात सोन्नलगी अस झाल होतय शिवाय मोहोळ तालुक्यतील कामती यथ सापडलल्या शिलालखानुसार सोनलपूर अस नाव सांगितल जात तर मुस्लिम शासक काळात या नगरीला सोनपुर तर ब्रिटिश काळात शोलापूर अस अनक मतप्रवाह सोलापूर नावाच्या संदर्भात सांगितल जातात.

सोलापूर ह शहर ज्याप्रमाण उद्योग नगरी म्हणून ओळखल जात होत त्याचबरोबर स्वातंत्र्यपूर्व काळात लोकमान्य टिळकांच्या उपस्थितीत २ एप्रिल १९२० रोजी सोलापूर मध्य प्रांतिक परिषद भरविण्यात आली होती. या परिषदच अध्यक्ष न.ची. कळकर यांच्यासह लोकमान्य टिळकांची मिरवणूक काढण्यात आली होती तव्हा त्या परिषदला महात्मा गांधी उपस्थित नसताना कोणाची मिरवणूक काढता?अशा आशयाची पत्रक टिळकविरोधी गटानी वाटल्याची नोंद इतिहासात आह या परिषदत १९१९च्या कायद्याच समर्थन करणारा ॲनी बझंट आणि अमृतसर कॉंग्रस अधिवशनात ठरल्याप्रमाण या कायद्याला विरोध करणारा जहाल टिळक समर्थित ग अशा संघर्षात सोलापूर प्रांतिक परिषदत नमस्तवादी गटाला सोलापूरमधून सातशतर टिळक समर्थित जहाल गटाला दोन हजार हून अधिक लोकांचा पाठिंबा मिळाल्याची नोंद आह (य.दि. फडक, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र ,खंड दुसरा १९१४-१९२० ,कॉंसागर प्रकाशन) याशिवाय मार्शल लॉ च्या विरोधात आंदोलन करून स्वातंत्र पूर्व काळातच तीन दिवस स्वातंत्र उपभोगणार ह शहर म्हणून भारतीय स्वातंत्र चळवळीच्या इतिहासात नोंद असणार शहर म्हणून ओळखल जात स्वतंत्र पूर्व काळापासून भारताच्या इतिहासात सोलापूरच योगदान अद्वितीय स्वरूपाच राहिल आह १९३० मध्य महात्मा गांधी यांना अटक झाल्याच्या पार्श्वभूमीवर सोलापूर मधील स्वातंत्र सैनिकांनी आंदोलन सुरू कल. ६ एप्रिल १९३० रोजी सोलापूर पालिकवर स्वातंत्रसैनिक श्री. अण्णासाहब भोपटकर

यांनी राष्ट्रध्वज फडकावला. या दरम्यान ब्रिटिशांनी सोलापूरमध्ये मार्शल लॉ घोषित केला. ९,१०,११ मे १९३० हे तीन दिवस सोलापूर मधील नागरिकांनी स्वातंत्र्याचा अनुभव घेतला. या मार्शल लॉ च्या विरोधात आंदोलनाच नेतृत्व करणारे मलप्पा धनशेट्टी, श्रीकृष्ण सारडा, कुर्बान हुसेन आणि जगन्नाथ शंकर शिंदे यांना ब्रिटिशांनी फासावर चढवले. (solapur.gov.in) याच सोलापूर शहरातील डॉ. कोटणीस, ज्यांनी चीनी लष्करांची सेवा करून भारतीय समाजमनातील सहिष्णू वृतीचे संपूर्ण जगभर नावलौकिक मिळवला. याच सोलापूर शहरातून डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या सारखे शास्त्रज्ञ तयार झाले अशा सोलापूर शहराला एक गौरवशाली परंपरा लाभलेली आहे.

अशा सोलापूर शहराचे नेतृत्व करणाऱ्या लोकांची एक गौरवशाली परंपरा लाभलेली आहे. ब्रिटीश कालखंडात भारतात जो स्थानिक स्वराज संस्थांचा विकास झाला त्यामध्ये भारतातील लोकांना स्थानिक प्रशासनामध्ये काम करण्याची संधी मिळता गेली. त्यामुळे त्यांना आपले मर्यादित पद्धतीने का होईना पण आपल्या नेतृत्व क्षमता दाखवता आल्या. १८५० च्या कायद्याने दिनांक ४ जून १८५१ मध्ये सोलापूरमध्ये नगरपालिका निर्मितीचा प्रस्ताव शासनासमोर मांडण्यात आला.त्यानुसार मुंबई सरकारने २१ जुलै १८५२ ला एक राजपत्र प्रकाशित करून १ ऑगस्ट १८५२ पासून सोलापूर मध्ये नगरपालिका स्थापन करण्यात आली. यामध्ये सरकारने नऊ लोकांची नेमणूक केली. यामध्ये प्रामुख्याने १, नारायण जनार्धन सोनी २. लक्ष्मन नरसू चाटी ३. नरसू विठ्ठल नकाते(ब्राम्हण) ४. केरोजी देशमुख ५.धर्मराव थोबडे (वाणी) ६. सखाराम खुशाल (गुजर) ७. ठाकूरदास (मारवाडी) ८. हुसेनसाहेब रेशिम्गार(मुस्लीम)९. चिंतो सखाराम पेन्शनर मामलेदार (सेक्रेटरी) १८५२ पासून सुरु झालेली राजकीय नेतृत्व निर्मितीमध्ये प्रामुख्याने त्यामध्ये प्रामुख्याने हिंदी सदस्याला पहिला नगराध्यक्ष होण्याचा मान अप्पाजी रावजी देगावकर यांना मिळाला. याशिवाय आबासाहेब किल्लेदार, रावबहाद्दूर जी.डी. दिवाकर शेठ माणिकचंद , ग. कृ. साठे, पी.ए. नगरवाला, ना. आ. अब्दुलपुरकर ,पी.एन जक्कल,वि.भी.साठे, श्री.का.डा. देसाई ,म. बं. काडादी, लो.ज. चंडक, श्री.लक्ष्मीनारायण राठी, रा.धी. बुर्गुल, शेठ आर.जे. बलदवा या सारख्या दिग्गज लोकांना सोलापूर नगरपालिकेत नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली.नगरपालिकेचे रुपांतर महानगरपालिकेत झाल्यानंतरही सोलापूर शहराला राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षाने दीर्घकाळ नेतृत्व दिले.

१९६०च्या दशकात संपूर्ण भारतभर भाषेच्या आधारावर राज्यनिर्मिती आणि भाषेचे आणि भूमिपुत्राचे राजकारण तीव्र असताना या भाषिक आणि प्रांतिक राजकारणाच्या पलीकडे सोलापूर शहराची राजकीय परंपरा गेलेली दिसून येते. कारण सोलापूर महानगरपालिकेचे पहिले महापौर म्हणून मारवाडी भाषिक मुळचे राजस्थान मधील पारसमल जोशी यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. किंबहुना ते सोलापूर नगरपालिकेचे शेवटचे नगराध्यक्ष म्हणून सुद्धा सोलापूरसाठी योगदान दिले. [illegible]य्या बोल्ली मुळचे तेलंगाना मधील करीमनगर जिल्ह्यातील सिद्रामप्पा आदम यांचे वडील हे मुळचे तेलंगानामधील होते . परतू तेही सोलापूर मध्ये स्थिरावले आणि महापौर झाले. ते पद्मशाली समाजाचे नेतृत्व करीत होते. आणीबाणीच्या काळात महापौर झालेले पुरणचंद्र पुंजाल यांचे आजोबा सुद्धा मुळचे आध्र प्रदेश मधून सोलापूर मध्ये स्तलांतरित झालेले दिसून येतात त्या अर्थाने ते सुद्धा तेलगु भाषिकच होते. प्रातांच्या आधारावर विचार केला तर सोलापूर च्या राजकारणात तेलगु भाषिक नेतृत्व जास्त प्रमाणात तयार झालेली दिसून येतात. मध्ये महापौर संजय हेमगड्डी यांचेही नाव घ्यावे लागते. धर्मांना सादूल , महेश कोठे, विनायक कोंड्याल हे सर्व महापौर तेलगु भाषिक महापौर सोलापूर शहराला लाभलेले आहेत . तर भगवान चव्हाण हे मूळचे कर्नाटक मधील विजापूर जिल्ह्यातील आगरखेड गावचे होते.

जातीच्या आधारावर नेतृत्व निर्मिती पहिली तर सोलापूर शहरामध्ये कोणत्याही एका जातीचेच वर्चस्व आहे अस म्हणता येत नाही कारण सोलपुर शहरामध्ये लिंगायत,मराठा, महार ,मातंग ,चांभार , मोची, पद्मशाली, काकय्या, धनगर , भटके अशी प्रमुख जाती असणारी संमिश्र लोकसंख्या असल्याने कोणत्याच जातीला दीर्घकाळ नेतृत्व करण्याची सलग संधी मिळालेली दिसून येत नाही. अगदी मराठा समुदायातून मनोहर सपाटे आणि भगवानराव चव्हाण अशी नावे महापौर पदापर्यंत गेली तर मुस्लीम समाजातून युन्नुस शेख, आरिफ इस्माईल शेख, उमर खान हे महापौर झालेयुन्नुस शेख हे पंजाब तालीम या हिंदू बहुल भागातून मताधिक्य घेऊन निवडून येत असे. हे सोलापूरच्या राजकरणातील सामाजिक सलोख्याचे जिवंत

उदाहरण आहे. तर अगदी संख्येने अल्प असणाऱ्या कैकाडी समाजातून विठ्ठल जाधव, लमाण समाजातून अलका राठोड , वडार समाजातून भालचंद अलकुंठे महापौर झाले. संजय हेमगड्डी हे अनुसूचित जातीतील मोची समाजातून तर महाराष्ट्रातील भारतीय जनता पक्षाचा पहिला महापौर किशोर देशपांडे हे ब्राम्हण समाजाचे प्रतिनिधित्व करीत होते. सिद्रामप्पा आदम हे पद्मशाली समाजाचे प्रतीनिधीत्व करीत होते. विश्वनाथ भोगडे,धर्मांना सादूल, तात्यासाहेब घोंगडे, बाबुराव चाकोते ,विश्वनाथ चाकोते,बिश्वनाथ बनशेट्टी इत्यादी लिंगायत समाजातून तयार झालेली नेतृत्व म्हणून उदयाला आलेली होती. तर मुरलीधर पात्रे हे महापौर पदाला आरक्षण नसताना महापौर पदावर विराजमान झालेले महार जातीतील नेतृत्व म्हणून समोर आले होते. त्याच बरोबर सुशीला आबुटे या सुद्धा महार समाजातून आलेले नेतृत्व म्हणून ओळखले जाते. यामध्ये आणखी एक नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते ते म्हणजे मधुकर आठवले यांचे जे काँग्रेस मधील निष्ठावंत नेतृत्व जे १९९७च्या महापालिका निवडणुकीत काँग्रेस च्या तिकिटावर निवडून आलेले एकमेव अनुसूचित जातीचे नगरसेवक होते. शिवाय ते एक वेळेस खुल्या जागेवरून एका माजी आमदारच्या मुलाला पराभूत करून नगरसेवक झाले होते . या वर्षी महापौर पद हे अनुसूचित जातीसाठी राखीव होते तेव्हा मधुकर आठवले महापौर होणार ही चर्चा होती पण ऐनवेळी मोची समाजातून अपक्ष निवडून आलेले मुळचे काँग्रेसी संजय हेमगड्डी यांना महापौरपदी निवडले आणि मधुकर आठवले स्थायी समितीचे सभापती झाले.

एकूणच सोलापूर शहरातून निर्माण झालेली नेतृत्व ही बहुजातीय , बहुप्रांतीय आणि बहुभाषिक स्वरुपाची तयार झालेली आहेत. त्यामुळे सोलापूरच्या राजकारणाला जातीय .प्रांतीय आणि भाषीय चष्म्यातून पाहता येत नाही त्यामुळे तेथील नेतृत्व ही बहुसांस्कृतिक आहे अस दिसते.

निष्कर्ष:

- सोलापूर शहरामध्ये सर्वसमावेशक नेतृत्व निर्मिती झाली आहे.
- सोलापूर शहरामधील राजकीय नेतृत्वनिर्मितीमध्ये प्रांतवादाला स्थान नाही
- सोलापूरच्या राजकारणात बहुजातीय स्वरूप धारण केले आहे.
- सोलापूरच्या राजकारणात भूमिपुत्र ही संकल्पना निरस्त ठरताना दिसून येते.
- सोलापूर शहराच्या राजकारणात कुठेही भाषावाद आढळून आला नाही.

संदर्भसूची:

1. य.दि. फडके,विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र ,खंड दुसरा १९१४-१९२० ,के'सागर प्रकाशन)
2. **solapur.gov.in**
3. गणेश पंढरीनाथ कुलकर्णी, सोलापूर नगरपालिका शतसांवत्सरिक ग्रंथ (१९५३)
4. पुणे विभाग ,महाराष्ट्र शासन राजपत्र १९ जून १९६९ ,भाग १-अ पुरवणी , पृष्ठ क्र.१९०,१९१)
5. माजी महापौर संजय हेमगड्डी यांची मुलाखत -१७/०५/२०२५
6. माजी महापौर मुरलीधर पात्रे यांचे चिरंजीव यांची मुलाखत -२५/०५/२०२५
7. माजी अध्यक्ष स्थायी समिती ,मधुकर आठवले यांची मुलाखत -०७/०५/२०२५
8. लोकमत १० डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
9. लोकमत ११ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
10. लोकमत १२ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
11. लोकमत १४ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
12. लोकमत १६ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
13. लोकमत १८ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
14. लोकमत १९ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर

15. लोकमत १९ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
16. लोकमत २३ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
17. लोकमत २४ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूरतर
18. लोकमत २६ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर
19. लोकमत २७ डिसेंबर २०२५ ,हॅलो सोलापूर